

SZEGÉNYSÉG MINT ERÉNY?

A szegénység fogalmának vizsgálata Hérodotosznál

Sebők János

ORCID: 0009-0009-8452-9799

DOI: 10.56037/978-615-7145-10-8.07

Evangelikus Hittudományi Egyetem
doktorandusz
E-mail: sebjan112@gmail.com

Az óorkutatók többsége úgy véli, hogy az antikvitásban a szegénységet alapvetően megvetendőnek, legjobb esetben is szükséges rossznak tekintették. Néhányan azonban – elsősorban Hérodotosz művére alapozva – azt feltételezik, hogy már az ókori görög társadalmi gondolkodásnak is része volt az az elképzelés, miszerint a szegénység elősegíti a katonai értelemben vett erőt, erényt, szemben a tespedtséget okozó fényűző életmóddal. Tanulmányomban a *Görög–perzsa háborúk* szövegrészletei alapján vizsgálom meg, hogy mennyiben tekinthető helytállónak az a hipotézis, miszerint az ókori görög világ közgondolkodásában jelen lehetett a szegénység erényként való értelmezése.

Kulcsszavak: szegénység / fényűzés / erény / háború / Hérodotosz

POVERTY AS VIRTUE?

An Examination of the Concept of Poverty in Herodotus

Most classical scholars maintain that the prevailing view in antiquity regarded poverty as contemptible or, at best, a necessary evil. However, some researchers—drawing primarily on the work of Herodotus—suggest that Greek social thought may have included the idea that poverty fosters military prowess and virtue, in contrast to the decadence and stagnation induced by a luxurious lifestyle. In this study, I examine passages from *The Histories* to determine the validity of the hypothesis that the interpretation of poverty as a virtue was present in the public discourse of the ancient Greek world.

Keywords: poverty / luxury / virtue / war / Herodotus

Bevezetés

Az Újszövetség könyveiben számos olyan szakasszal találkozhatunk, amely a szegényekre, a velük való törődésre hívja fel a figyelmet;¹ sőt már a Tórában is fellelhetjük ennek a gondolkodásmódnak a gyökereit.² Ezzel szemben az ókori görögöktől meglehetősen távol állt a szegénygondozás gondolata; sokkal inkább a haszonelvűséget tekinthetjük az antik észjárás sajátjának.³ Amint Hésziodosz is írja: „Adj annak, aki adott neked, ne adj annak, aki nem adott!”⁴ Bár azt is megjegyzi, hogy a szegénység létezése elkerülhetetlen, szinte sorsszerű, az istenek rendezték így.⁵ Ezzel együtt a szegények a görög társadalomban nem számíthattak valódi segítségnyújtásra, illetve részvétre.⁶

A szegénység fogalmának etimológiai szempontból való megközelítésével szintén arra a következtetésre juthatunk, hogy a jelzett kifejezéshez negatív képek társultak az antik görög világ embere számára.⁷ Úgy gondolom, hogy Szlávik Gábor következtetése kitűnően ábrázolja a hasonló töről fakadó fogalmak közötti kapcsolódási pontokat:

„Még a kitartó fáradozás (λέπομαι), a kemény munka (πόνος) sem igen hozhatták meg a szegénységből (πενία) való kilábalást. Maguk az etimológiák is jól tükrözik az erről kialakított közvélekedést: aki szegény sorba került, bármit is tett, többnyire mindig is szegény (πένις) maradt.”⁸

¹ „...a szegények mindig veletek lesznek...” (Jn 12,8) „Csak azt kérték, hogy emlékezzünk meg a szegényekről; ez az, amit én igyekeztem is megtenni.” (Gal 2,10) „Makedónia és Akhája ugyanis jónak látták, hogy gyűjtést rendezzenek a jeruzsálemi szentek szegényeinek.” (Róm 15,26)

² Elegendő megemlíteni itt az 5Móz 15,11-et: „Mert a szegények nem fogynak el a földről; ezért megparancsolom neked, hogy légy bőkezű az országodban levő elesett és szegény testvéredhez.” Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy bár a zsidóság is nagyra értékelte a karitatív tevékenységet, a jézusi példa radikális változásokat hozott ebben a kérdéskörben. S ezáltal a keresztény közösségek kialakulása után beszélhetünk szervezett szegénygondozásról, amely egyszersmind az istentisztelet szerves alkotóelemévé vált. KÓKAI-NAGY 2007, 231. o.

³ Ledán M. István szavaival összefoglalva: „...a görög–római világban az elit inkább azok irányában gyakorolta a bőkezűséget, akiktől valamilyen viszonzást remélt.” LEDÁN 2024, 27. o.

⁴ δώτη μὲν τις ἔδωκεν, ἀδότη δ’ οὐ τις ἔδωκεν. HÉSZIODOSZ 2005, 355. o. (Saját fordítás.)

⁵ „És ne gyalázd a szegényt, kit lélekölő nyomorúság sújt, mert ezt is örökké élő istenek adják.” HÉSZIODOSZ 2005, 717–718. o.

⁶ FINLEY 1980, 36. o.

⁷ A ’szegénység, ínség’ jelentésű görög πενία főnév a ’dolgozik, serénykedik’, illetve ’szegényen él, nyomorog’ jelentésekkel egyaránt bíró πένομαι igéből eredeztethető. LIDDELL–SCOTT–JONES 1996, πενία szócikk.

⁸ SZLÁVIK 2007, 11. o.

Egyes szómagyarázatok a πόνος mellett a gonosz jelentésű ποιηρός melléknevet is a fentiekhez sorolják, mintegy sugalmazva a görög gondolkodásban fennálló relációt a szegénység és a gonoszság között.⁹ Amint Plautus is írja drámájában: „A szegénység minden mesterségre megtanít.”¹⁰

Mindezek ellenére egyes kutatók – elsősorban Stewart Flory klasszika-filológus és az ír filozófiaprofesszor, William D. Desmond – amellet érvelnek, hogy a szegénység fogalma pozitív kontextusban is megjelenik az antikvitásban, méghozzá oly módon, hogy az elősegíti a katonai virtust, szemben az erénytelenséget, lanyhaságot okozó luxussal. Tanulmányomban Hérodotosz *A görög–perzsa háború* című művéből származó szemelvények alapján vizsgálom meg ezen álláspont helytállóságát.

A szegénység mint erény: Érvek és ellenérvek William D. Desmond hipotézise kapcsán

A szegénység állapotát a cinikus filozófusok kezdték pozitív jelentéstartalommal felruházni, követendő életformaként hirdetni. Eme irányzat legfontosabb képviselőjének az i. e. 4. században tevékenykedő szinópei Diogenészt tekinthetjük,¹¹ aki egy hordóban élt, és megszakította a kapcsolatot az emberi világgal. A pénz szeretetét minden gonoszság forrásának tekintette, és célul tűzte ki, hogy semmivel se rendelkezzen. Az egyszerűséget és a társadalmi konvenciók iránti közömbösséget hirdette; nézete szerint a gyerekektől, illetve az állatoktól tanulható meg a természet szerint való élés.¹²

Desmond a szegénység erényként való értelmezése melletti érvelésének egyik legerősebb pontja az, hogy a cinikus ideológia a görög világ nagy részét elérte. Meglátása szerint egy mozgalom csak akkor tud ilyen mértékű hatást kifejteni, ha annak gondolatisága, legfőbb törekvései már előzőleg széles körben elterjedtek.¹³

⁹ LIDDELL–SCOTT–JONES 1996, πείνᾱ szócikk.

¹⁰ „Artes omnes perdocet paupertas.” PLAUTUS 178. o.

¹¹ A kutatók egy része nem Diogenészt, hanem Szókratész egyik tanítványát, Antiszthenészt tekinti a cinikus filozófia úttörőjének. ALLEN 2020, 70. o.

¹² NAVIA 1996, 95. o. A 20. századi francia filozófus, Michel Foucault megfogalmazása szerint a cinikus szegénység egyfajta meghatározhatatlan szegénység, amely folyamatosan dolgozik önmagán; egyszerűen „elégedetlen szegénység” is, amelynek legfőbb törekvése visszatérni az abszolút nélkülözhetetlen alapokhoz. FOUCAULT 2011, 194. o.

¹³ Desmond monográfiájában tételesen felsorolja azokat a földrajzi helyeket, ahová a cinikusok legjelentősebb képviselői eljutottak. Diogenész a Fekete-tenger déli partján található Szinopé városában született; élt Athénben és Korinthosban is; továbbá ellátogatott többek közt Delphoiba, Délosz és Aegina szigetére, Olümpiába, Spártába, Krétára. Hégésziasz szintén Szinopéből származott; Antiszthenész Athénből; a főniciai gyökerekkel rendelkező Zénón a ciprusi Kitionból; Metroklész Thrákiából; Monimusz Szürakúzából; Sztílpón Megarából; Kratész pedig Thébai városállamból. DESMOND 2006, 15–16. o.

Hozzáteszi azt is, hogy a világnézet egészen a bizánci korszakig fennmaradt, ami a cinikus szemléletmód mélységét támasztja alá. Mindebből arra a következtetésre jut, hogy a cinizmus nem egyik napról a másikra alakult ki, hanem hosszú fejlődés eredménye volt, amelynek alapja már a létrejött filozófiai irányzat ismert dátumait megelőzően megágyazódhatott a görög társadalomban.¹⁴

A cinikus életforma földrajzi és időbeli kiterjedését figyelembe véve kétségtelenül továbbgondolásra érdemes Desmond elmélete. Amikor azonban ókori szerzők munkáiból kiragadott mondatok alapján igyekszik hipotézisét erősíteni, kevésbé tűnik megalapozottnak a gondolatmenete. Vegyük hát sorra a neves görög történetíró, Hérodotosz monumentális művéből a Desmond – és állításának követői – által gyakran idézett részeket, és vizsgáljuk meg, hogy valóban az ő álláspontját szilárdítják-e meg azok!

„Tudd meg tehát, hogy a hellének mindig is szegénységben (πεινίη) éltek, de az önmérséklet (σοφία) és a szigorú törvény (νόμος ἰσχυρός) erényre (ἀρετή) nevelte őket, bátorságot oltott a vérükbe, s azzal védekeznek a szegénység (πεινίη) és a zsarnokság (δεσποσύνη) ellen.”¹⁵

Erre a szakaszra szinte tézisként hivatkozik Desmond; szerinte a szegénység velejárója az erény, sőt tulajdonképpen kimunkálja a harci természetet. Véleménye szerint Hérodotosz szembeállítja a perzsák hatalmából és vagyonából fakadó hübriszt a görögök szegénységéből eredeztethető erénnyel s egyúttal a fényűzést kísérő tespedtséget a nélkülözésből kinövő harci erénnyel.¹⁶

Már a mondat pusztán szintaktikai szempontból végzett vizsgálata során is el-
lentmondásosnak hat ez a megállapítás. Bár a diskurzusjelölő δέ kötőszó nem feltétlenül utal ellentétes szókapcsolatra, a kontextus ebben az esetben mégis az efféle értelmezést sugalmazza. Úgy vélem, helyesebb, ha – Desmond feltételezésével szemben – a mondatot úgy értelmezzük, miszerint a hellének a szegénység ellenére tettek szert magas szintű harci készségekre, s ebben a bölcsesség, illetve a szigorú törvények párosa segítette őket. A mondat másik felében ráadásul a szegénység a

¹⁴ Uo.

¹⁵ HÉRODOTOSZ 2007, VII. 102.

¹⁶ DESMOND 2006, 117–118. o. Nehezen illeszthető Hérodotosz történelemszemléletébe Desmond gondolatmenete, ez a fajta megközelítés sokkal inkább jellemző a római látásmódra. „Úgy vélhetjük, a római arisztokrácia kollektív traumaként élte meg, hogy a birodalom példátlan katonai sikerei, a pénz és luxusjavak megjelenése alapjaiban rengette meg azokat az értékeket és viselkedési normákat, amelyekre az arisztokrácia belső kohéziója – római kifejezéssel: a mos maiorum – épült.” KÓKAI-NAGY 2025, 107–108. o.

zsarnoksággal (δεσποσύνη) kerül egy relációba, ami szintén a szegény lét egyértelműen negatív jelentéstartalmát erősíti.

Az idézett szöveg a Xerxész perzsa király kíséretéhez tartozó, görög származású Démaratosz szájából hangzik el Hérodotosz művében. Xerxész, miután szemrevételezte hatalmas seregét,¹⁷ a csata előtt megkérte Démaratoszt, hogy mondjon véleményt honfitársairól, lesz-e bátorságuk fegyvert ragadni és szembeszállni vele.¹⁸ Ezen kontextusból kiindulva a válasz nagyjából így értelmezhető: „Görögország valóban szegény erőforrásokban, de az erény révén legyőzzük ezt a gyengeséget és az abból fakadó idegen uralmat.”¹⁹

Mindent egybevetve helytállónak tartom Gormanék nézetét, mely szerint „ez a szakasz inkább azt a nézetet tükrözi, hogy a szegénység természeténél fogva gyengeséggel és szolgassággal hozható összefüggésbe, de ez a természetes ok-okozati összefüggés néha megszakadhat az emberi találékonyság és az intézmények (σοφία καὶ νόμος) révén.”²⁰

„Ó, király! Olyan emberek ellen készülsz hadakozni, akik bőrnadrágot hordanak, és bőr a ruhájuk is, nem azt esznek, amit szeretnének, hanem azt, ami éppen kerül, mert földjük kopár.”²¹

Ebben a történetben Kroiszosz lüd király készül Kürosz perzsa király hatalmának megdöntésére. Az idézetben egy Szandanisz nevű lüdiai ember inti uralkodóját, hogy álljon el a szegénységben megedzett perzsák megtámadásától. Szandanisz úgy érvel: mivel a perzsák szegények, ezért még ha le is győzik őket, nem tudnak tőlük elvenni semmit, hiszen semmijük sincs. Ellenben ha a perzsák győznek, a lüd király elveszíti roppant gazdagságát. A király nem hallgatott a tanácsára, s végül vereséget szenvedett.²²

Mint a fenti esetben, ezúttal is egy hatalmával eltelt uralkodó kap olyan tanácsot, amelyben a meghódítani kívánt nép harciasságát a nélkülözés következménye-

¹⁷ A Desmonddal megegyező véleményen lévő Stewart Flory szerint a seregszemle bemutatása mögött is megbújik az üzenetet, hogy Xerxész serege bár káprázatos, de hiú s együttal mulandó. FLORY 1987, 87. o.

¹⁸ HÉRODOTOSZ 2007, VII. 102.

¹⁹ GORMAN–GORMAN 2014, 110. o.

²⁰ Uo. 111. o. Azt Desmond is elismeri, hogy Hérodotosznál az ἀρετή mellett taktikai, technológiai, stratégiai és földrajzi érvek is megjelennek a görög hadi sikerek okaként, ugyanakkor ezt azzal magyarázza, hogy a történetíró túl érzékeny a bonyolult körülmények kölcsönhatásaira ahhoz, hogy Xerxész vereségét csupán a szegénység–fényűzés, erény–erénytelenség ellentétekre vezesse vissza. DESMOND 2006, 118. o.

²¹ HÉRODOTOSZ 2007, I. 71.

²² Uo.

ként magyarázzák. Ebből kiindulva úgy gondolom, hogy a szegénység és a harci erény közötti ok-okozati összefüggés helyett sokkal inkább toposzszerűséggel van dolgunk.

Gormanék véleménye szerint Szandanisz megjegyzéséből nem következtethetünk arra, hogy a perzsák a szegénységükből eredően harcedzettek, s ezért jelentenének legyőzhetetlen akadályt a lüd hadsereg számára; sokkal valószínűbb, hogy Szandanisz a perzsák „naiv kapzsiságára”, mintsem „primitív szívósságukra” figyelmezteti királyát. Ez előbbi szempont miatt állhatna fenn annak a veszélye, hogy a lüdiaiak vereségével a perzsák megismernék a lüd nép luxusát, s ezáltal Lüdia a perzsák célpontjává válna.²³

„Amikor megérkeztek az ikhthüophagosz küldöttek, ilyen szavak kíséretében adták át a királynak az ajándékot: »A perzsák királya, Kambüszész szövetségese és vendégbarátod akar lenni. Azért küldött el bennünket, hogy beszéljünk veled, és adjuk át neked ezeket az ajándékokat, melyek neki is kedvesek.« Az etióp király azonban észrevette, hogy csak kémkedni jöttek, és így válaszolt: »Nem azért küldött veletek ajándékot nekem a perzsa király, mert a vendégbarátom akar lenni, és nem beszéltek ti igazat.«”²⁴

A következő szemelvény arról tudósít, hogy Kambüszész perzsa király követséget küldött az etióp királyhoz. Ajándékol bíborruhát, arany nyakláncot, karperecet, alabástromlajat és egy hordó pálmabort küldött velük, de az etióp uralkodó csak ez utóbbit fogadta el.²⁵ Válaszként pedig egy íjat küldött perzsa „kollégájának”, mondván, hogy amikor majd a perzsák könnyedén felajzanak egy ekkora íjat, akkor támadjanak túlerővel a hosszú életű etiópokra.²⁶ Desmond szerint itt ismét a civilizált, de meglehetősen arrogáns nép áll szemben a barbársággal. A primitívséget az etiópok nomád életmódja jelzi, valamint az, hogy főtt húst és tejet fogyasztanak. Desmond a következő ok-okozati összefüggés-láncolatot dolgozza ki: a jómód kiváltja a hübriszt, ez idézi elő az agressziós törekvéseket, amelyek a szegény, de vitéz néptől elszenvedett vereséggel végződnek.²⁷

²³ GORMAN–GORMAN 2014, 111. o.

²⁴ HÉRODOTOSZ 2007, III. 21.

²⁵ Flory az ajándékok elutasítását a következőképpen magyarázza: „A luxus élvezetén alapuló társadalom tehát a nemes vadember szemszögéből nézve eleve romlott.” FLORY 1987, 98. o.

²⁶ HÉRODOTOSZ 2007, III. 19–25. A perzsák közül csak Kambüszész testvére, Szmerdisz tudta megfeszíteni a felajánlott íjat. Ebből azonban félrevezető lenne az etiópok katonai kiválóságára köveztetni. Kambüszész sohasem érte el Etiópiát, ebben azonban leginkább az játszott szerepet, hogy a perzsa király nem készítette fel megfelelően seregét a hosszú expedícióra. GORMAN–GORMAN 2014, 114. o.

²⁷ DESMOND 2006, 120–121. o.

Meglátásom szerint az ajándékok etióp király általi elutasításából elhamarkodott lenne bármينemű konzekvenciát levonni arra nézve, hogy itt a nemes szegénység megnyilvánulását látnánk az agresszív vagyonossággal szemben. Hasonlóképpen tévesnek látom, hogy összefüggést keressünk az etiópok esetleges katonai erénye és vélt szegénységük között. A hérodotoszi szöveget vizsgálva ugyanis erősen megkérdőjeleződik az afrikai nép nincstelensége. A történetíró arról ír ugyanis, hogy az etiópokat a legmagasabb és legszebb embereknek tartották, akik híresek voltak magas várható élettartamukról. Földjük pedig olyannyira bővelkedett aranyban, hogy az nem is számított értékesnek a szemükben; ezen nemesfémből készítették a rabláncukat is.²⁸

„Erre az androsziak azt felelték: méltán hatalmas és gazdag állam Athén, ha ilyen hatalmas istenek támogatják; nekik – az androsziaknak – bezzeg alig van földjük, s két olyan semmirekellő isten tanyázik náluk és ül a nyakukon, mint a Szegénység (πενία) és a Tehetetlenség (ἀμηχανία). Amíg ezek az istenek uralkodnak rajtuk, az androsziak nem tudnak pénzt adni, mert nem lehet nagyobb az athéniak ereje, mint a tehetetlenségük.”²⁹

Androsz szigetének lakói a Themisztoklész athéni hadvezér által kivetett hadisarc kifizetését utasították el a Szegénységre és a Tehetetlenségre mint istenségekre hivatkozva.³⁰ Desmond ezen válasz kapcsán arra a megállapításra jut, hogy a görögök tudatában jelen volt az a gondolat, hogy adott körülmények között a tehetetlenség, illetve a szegénység nagyobb hatalom, mint a haditengerészet kényszerítő ereje. Ebből kiindulva a harci szegénység három szintjét vezeti le: egyéni vagy etikai, földrajzi és nemzeti vagy történelmi.³¹ Az első kategória mellett érvként hozza, hogy a nélkülözés hozzászoktatja az egyént az időjárási szélsőségekhez, az éhezéshez, a kemény munkához és tulajdonképpen mindenhez, amit egy hadjárat során el kell szenvedni. A geográfiai szempontnál azt az általánosító tézist veszi alapul, miszerint a természeti tényezők meghatározzák a nemzeti jellemzőket, s ennek köszönhető,

²⁸ HÉRODOTOSZ 2007, III. 23.

²⁹ HÉRODOTOSZ 2007, VIII. 111.

³⁰ A szegénység (πενία) gyakorta jelenik meg megszemélyesített alakban a görög irodalomban. A híres görög drámaíró, Arisztóphanész i. e. 388-ban bemutatott *Plutosz (Gazdagság)* című drámájában Penia rongyos ruházatú nőként van ábrázolva. ARISZTOPHANÉSZ 2024, 552–555. o. Platón pedig mitológiai kontextusba helyezi Peniát, tőle származtatja Erósz istent. Ebből kifolyólag Erósz „örökösen inséges, és minden, csak nem szép és zsenge, ahogy általában képzelik, hanem faragatlan, piszkos, sarutlan, hajléktalan, mindig a földön, takaró nélkül alvó, kapualjakban, úton-útfélen, szabad ég alatt éjszakázó, örökölvén az anyja természetét, örökös inséggel cimborázó.” PLATÓN 2005, 203. o.

³¹ DESMOND 2006, 106. o.

hogyan a földrajzi adottságok alapján szegény országok, mint például Görögország, a katonai vitézség hagyományairól ismertek.³² A harmadik szint kapcsán újfent kissé romantizáló általánosítással érvel:

„A történelem ismétlődő körökben halad: a szegénységből kilábaló háborús nemzettek olyan energiát és harci képességet mutatnak, amely felülmúlja a gazdag, dekadens ellenségek fölényes erőforrásait. De míg a szegénység hódításra ösztönöz, a győzelem megrontja az embert. A nagy birodalmak gazdagságot hoznak, és azzal együtt ön-elégültséget és arroganciát.”³³

Úgy látom, hogy Hérodotosz szándékától távol állt a szegénység pozitív színben való feltüntetése; az androsziak az adó megfizetésének elkerülése érdekében hivatkoztak nincstelenségükre. Erre utal a történet folytatása is, ugyanis Androsz városát ostrom alá vették, s ez az eset ösztökelte később a karüsztosziakat, illetve a parosziakat, hogy eleget tegyenek a kiszabott sarc megfizetésének.³⁴

Következtetések

Jelen tanulmányomban természetesen nem tudtam minden olyan hérodotoszi textust elemezni, amelyet Desmond a monográfiájában tárgyal; azonban az itt megjelenített idézetek is elegendő információt nyújthatnak a hipotézis megvitatásához. A szövegrészek alapján, úgy gondolom, egyértelműen kijelenthető, hogy ha azokat a tágabb kontextusukban vizsgáljuk, nem tarthatjuk megalapozottnak azt a vélekedést, hogy Hérodotosz szerint a szegénységben formálódik ki a harci erény, míg a luxus elkényelmesít. Ha létezik is bármiféle összefüggés a katonai kiválóság és az egzisztenciális helyzet között, semmiképpen sem a Desmond által felvázolt módon. Kutatásom alapján arra a végkövetetésre jutottam, hogy a szegénység eszményesítése nem jelenik meg Hérodotosznál, az ezzel ellentétes meglátásokat anakronisztikusnak kell tekintenünk.

Mindent összegezve a hérodotoszi szövegek alapján azt a konzekvenciát vonhat-

³² „Puha földön puha emberek teremnek, s nincs a világon olyan föld, amely egyszerre hozna pompás gyümölcsöket meg jó katonákat is.” HÉRODOTOSZ 2007, IX. 122. Kürosznak *A görög–perzsa háború* záró fejezetében olvasható puhaságra (μαλακία) vonatkozó megállapítását DESMOND a mű vezérmotívumának (leitmotif) tekinti (2006, 114. o.). Ugyanakkor a kontextus itt sem erősíti a luxus kártékony hatását hirdető elméletét.

³³ Uo.

³⁴ HÉRODOTOSZ 2007, VIII. 112.

juk le vizsgálatunk tárgyára vonatkozóan, hogy bár fennállt a szegénységből való kitörés lehetősége, sőt a nélkülözést elszenvedő népeket is jellemezhetette harci erény, ezzel együtt az ókori közgondolkodásban alapvetően negatív fogalmak társultak a szegénységben való létehez.

Felhasznált irodalom

- ALLEN, Ansgar: *Cynicism*. MIT Press, Cambridge, MA, 2020.
- ARISZTOPHANÉSZ: *Plutosz*. Digi-Book Magyarország Kiadó, Budaörs, 2024.
- DESMOND, William D.: *The Greek Praise of Poverty. Origins of Ancient Cynicism*. University of Notre Dame, Notre Dame, IN, 2006.
- FINLEY, Moses I.: *Die antike Wirtschaft*. Deutscher Taschenbuch-Verlag, München, 1980.
- FLORY, Stewart: *The Archaic Smile of Herodotus*. Wayne State University Press, Detroit, 1987.
- FOUCAULT, Michel: *The Courage of Truth*. Szerk. Frédéric Gros. Ford. Graham Burchell. Palgrave Macmillan, London, 2011. <https://doi.org/10.1057/9780230309104>.
- GORMAN, Robert. J. – GORMAN, Vanessa B.: *Corrupting Luxury in Ancient Greek Literature*. University of Michigan Press, Michigan, 2014. <https://doi.org/10.3998/mpub.1615338>.
- HÉRODOTOSZ: *A görög-perzsa háború*. Ford. Muraközi Gyula. Osiris, Budapest, 2007.
- HÉSZIODOSZ: *Istenek születése. / Munkák és napok*. Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre. Európa, Budapest, 2005.
- KÓKAI-NAGY Viktor: Dekadencia a római történetírásban. *Acta. Debreceni teológiai tanulmányok*, 19. évf. 2025. 105–119. o.
- KÓKAI-NAGY Viktor: *Hegyi beszéd. A hegyi beszéd értelmezése a nagyobb igazság tükrében*. KRE HTK Doktori Iskola – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007.
- LEDÁN M. István: Adakozás a görög-római világban és az Újszövetségben. *Református Szemle*, 117. évf. 2024/1. 5–37. o.
- LIDDELL, H. G. – SCOTT, R. – JONES, H. S.: *A Greek-English Lexicon*. Clarendon Press, Oxford, 1996.
- NAVIA, Luis. E.: *Classical Cynicism*. Greenwood Press, London, 1996.
- PLATÓN: *A lakoma*. Ford. Telegdi Zsigmond, Horváth Judit. Atlantisz, Budapest, 2005.
- PLAUTUS: Stichus. *The Latin Library*. <https://www.thelatinlibrary.com/plautus/stichus.shtml>.
- SZLÁVIK Gábor: „A szegények mindig veletek lesznek.” *Egyháztörténeti Szemle*, VIII. évf. 2007/2. 3–58. o.